

בין נגלה לנסתר

הנגלה דן בדרך התגובה המתאימה למציאות, והנסתר מברר את מקורה הרוחני של המציאות – מדוע היא בנויה כפי שהיא.

אחד הביטויים לשאיפת החיבור בין הנגלה והנסתר הוא התייחסות למושגים מסוגיות הגמרא, המתבארים בחכמה הפנימית (זוה"ק, כתבי האר"י וכדומה), כגון התייחסות של חז"ל לארבע אבות נזיקין, לשור המועד וכדומה (ראה לעיל בכלל "מקורות פנימיים לסוגיות הגמרא", עמ' 8). פעמים, שדברי חז"ל נראים תלושים ומנותקים מן הסברות ההלכתיות והלמדניות של הסוגיא. כיצד דברי הזוה"ק המדמים את מחריבי בית המקדש לשור המועד¹, או קושרים בין דין אונס ומפתה ובין קשר קוב"ה וכנסת ישראל², יכולים להילמד עם הסברות ההלכתיות שעולות מדברי הגמרא?

יש להרחיב מעט על עניינה של תורת הנסתר, וההבדל בינה ובין הנגלה. החלק הנגלה של התורה, מתייחס למציאות כנתון, והתורה מדריכה אותנו כיצד להגיב למציאות זו. תורת הנסתר, לעומת זאת, מתייחסת למקורה של המציאות. תורת הנסתר עונה על השאלה: מהו השורש הפנימי שממנו יצאו הענפים אותם אנו פוגשים במציאות הנתונה לפנינו³. דוגמא יכולה להבהיר את העניין.

אדם אוכל. בלימוד הנגלה השאלות הנשאלות הן: מה מותר ומה אסור לאכול? האם צריך לברך? מה עליו לברך על אכילתו? כיצד אוכלים, ומהי ההכנה הנדרשת לאכילה (כדוגמת נטילת ידיים)?

תורת הנסתר ניגשת לענין ממקורו ושואלת: מדוע האדם נברא כאוכל? מדוע נברא האדם כך שיהיה זקוק לצורך קיומו לקבל מן העולם הסובב אותו? והתשובה: אכילתו של האדם מקשרת אותו עם הבריאה כולה, ומרוממת את הבריאה לדרגתו. כשהאדם אוכל לחם, הרי שהלחם עבר מדרגת "צומח" לדרגת

¹ ח"ב ק"ח ע"ב.

² ח"ג רע"ז ע"א, וראה על כך בהמשך.

³ עי' בספר "רבה אמונתך" לשיר השירים ח"א, עמ' קי"ט.

"מדבר", וזהו עילוי, כמובא בשם ר' נחמן⁴ (ליקוטי הלכות, הל' ברכת הפירות, הלכה ה'):

והנה ידוע שכונות האכילה כדי לברר הניצוצות שנפלו לבחינת כח המדמה כח הבהמיות בחינת צומח חי להעלותן לבחינת מדבר. ועל כן צריך לברך קודם האכילה, כי הברכה הוא בחינת שבח ה' וגדולתו ועל ידי זה נכנע כח הבהמיות כנ"ל. ואזי יכול הנפש שיש שם לעלות ממדרגת דומם צומח חי למדרגת מדבר כנ"ל.

גם בסוגיות הלכתיות, בענייני "נשים ונזיקין", יש הבדל דומה בהתייחסות של חלקי התורה השונים.

בהתייחסות לדין בור, למשל, אין שואלים רק מה הדין במקרה שנפל אדם לבור. בתורת הנסתר שואלים - כיצד הגיעה לעולם מציאות של בור? מהו העולם הרוחני שבירידתו לעולם המעשי יצר את מציאות הנזיקין ודיניהם ואת מציאות האישות והלכותיה?

משל למה הדבר דומה? לדרך התגשמותו של רעיון - משלב התנוצצותו הראשונית ועד להופעתו בפועל. למשל: יצירת המטוס. בראשית היתה מחשבה, שנבעה מערכים ומשאיפות של הוגה הרעיון. יתכן שהערכים והשאיפות שעמדו בבסיס העניין הם רצונו של האדם להתגבר על מגבלות החומר המושך כלפי מטה; רצונו להתגבר על מגבלות המקום והזמן ועל ידי כך לאחד בין אנשים ממקומות שונים וכדומה. מחשבה זו הובילה לרעיון יצירת המטוס. לאחר מכן בא מהנדס ושרטט את צורתו של המטוס. המהנדס מתכנן כיצד ניתן להתגבר על הכוחות השונים המתנגדים לתעופתו וכך להטיסו. לבסוף בא היצרן ובנה את המטוס, ואף כתב ספר הדרכה עבור הטייס.

שלושה ספרים נפתחים, אפוא, בתכנון המטוס: א. הערכים שעליהם הוא בנוי, ב. שרטוט הכלי, ג. ספר ההדרכה למשתמש. ספר ההדרכה הוא משל לרובד אחד בתורה - רובד ההלכה למעשה. ההלכה מדריכה את האדם כיצד להשתמש בעולם בצורה נכונה. אך התורה בשלמותה כוללת עומקים נוספים. סוגיות הגמרא דומות, על פי המשל, לשרטוט המטוס, המהווה רמה גבוהה יותר של הבנת המטוס. לא רק כיצד להשתמש במטוס, אלא גם כיצד נבנה המטוס. יש מצבים שבהם אדם זקוק לתמונה המלאה של המכשיר, ולא רק לידיעה כיצד

⁴ ועי' בדברי הרב קוק זצ"ל (עולת ראי"ה ח"א, עמ' קמ"א): "ונאכלין לפני מן הקלעים. האכילה המקודשת, שהכפרה באה עמה, הרי היא אכילה צנועה מאד. לא הנטיה הבשרית, ולא קיומה של הגויה, ולא יצירת כח חמרי לעבודת מעשה גופני, הוא הדבר המביא ומבסס את האכילה הזאת, כי אם מה שהוא חבוי וצנוע, מונח בחדרי חדריה של הנשמה, סתור תחת המכסה של הקלעים פנימה, החזרת כח החיים והמפעל שבבשר למקורו הקדוש העליון, בטהרת סוד גניזתו המוצנעת. ונאכלין לפני מן הקלעים".

להפעילו. בתורה אנו שואפים להבנה מלאה של הסוגיה, ואיננו מסתפקים רק בידיעה כיצד לפעול - זהו לימוד הגמרא. מעבר להוראות ההפעלה ולשרטוט המטוס, המתייחסים שניהם למטוס הנמצא לפנינו, יש רובד נוסף: מחשבתו של הוגה הרעיון, שהגה את בניית המטוס על פי הצרכים השונים והמטרות השונות שהוא רואה לנגד עיניו. הנמשל למישור זה הוא תורת הסוד, המתארת את העולמות הרוחניים שהביאו להלכה זו - מהם הערכים והמטרות שעליהם באה ההלכה לענות. תורת הסוד איננה מסתפקת בהבנת המציאות כפי שהיא לעינינו, אלא מעמיקה לחדור אל שורשם של הדברים - מאלו ערכים באו ולאן הם מכוונים את דרכנו. הקב"ה הסתכל בתורה וברא את העולם⁵. העולם שאנו פוגשים נברא על פי התורה בצורתה העליונה ביותר - על פי המחשבה הראשונית שעלתה מלפניו יתברך, והיא המופיעה בתורת הסוד.

פעמים שניתן לראות, כי מחלוקות בין אמוראים או בין ראשונים נובעות משתי התייחסויות שונות לנושא המחלוקת. האחד מתבונן בהסתכלות נגלית, ובוחר את דרך התגובה המתאימה ביותר במקרה מסוים, והשני בוחר את מקורו הרוחני של הענין, וממנו גוזר את ההתייחסות המעשית. ההבדל שבהתייחסות שני חלקי התורה למציאות העולם יכול לשפוך אור על סוגיות שונות.

נדגים כלל זה בעיון בדברי הזוה"ק על דין אמה עבריה ועל אונס ומפתה. בזוה"ק ישנן כמה דרשות על הפסוק (שמות כ"א, ז):

וְכִי יִמְכֹר אִישׁ אֶת בְּתוּלָתוֹ לְאִמָּה לֹא תֵצֵא כְּצֵאת הָעֶבְדִּים.

וכך דורשים בזוה"ק (בתרגום):

בוא וראה, יש נשמה שנקראת אמה, ויש נשמה שנקראת שפחה, ויש נשמה שנקראת בת מלך, וכאן יש איש, שנאמר בו: "ה' איש מלחמה", ויש איש שנאמר בו: "והאיש גבריאלי". ומשום זה, נשמה שנתחייבה בגלגול, אם היא בת הקב"ה, אל תאמר שנמכר בגוף נכרי, ששם שליטת היצר הרע... וגוף ההוא הוא אמה של השכינה, ואף על פי שהיא נשמה של בת מלך השבויה שם, היא באה שמה בגלגול. מה כתוב בה: "וכי ימכור איש את בתו לאמה לא תצא כצאת העבדים" (ח"ב, צ"ד ע"ב).

ועוד, "כי ימכור איש", זה הקב"ה. "את בתו", אלו ישראל, שהם מצד הבת יחידה, ואם תאמר שיצאו כמו אלה מצד העבד... שהם

⁵ עי' בזוה"ק ח"ב קס"א ע"א.

יצאו במנוסה ממצרים, "לא תצא כצאת העבדים", "כי לא בחפזון תצאו ובמנוסה לא תלכוך" (שם).

עוד, יש אזהרות לבני אדם במקראות אלו, וכמה עצות טובות עליונות הם בכל דברי התורה, וכולם אמת בדרך אמת, ונוודעות לחכמים היודעים והולכים בדרך אמת. בזמן שרצה הקב"ה לברוא העולם, עלה ברצון לפניו, וצייר כל הנשמות העתידות להנתן בבני אדם אחר כך, וכולן נצטיירו לפניו בצורה ההיא ממש שעתידות להיות אחר כך בבני אדם וראה כל אחת ואחת. ויש מהן שעתידות להרע דרכיהם בעולם, ובשעה שהגיע זמנם לרדת לעולם קורא הקב"ה לנשמה ההיא, אמר לה, לכי בואי במקום פלוני בגוף פלוני. השיבה לפניו, רבון העולם, די לי עולם הזה שאני יושבת בו, ולא אלך לעולם אחר, שיעבדו בי ואהיה מלוכלכת ביניהם. אמר לה הקב"ה, מיום שנבראת על זה נבראת להיות בעולם ההוא, בגוף. כיון שהנשמה רואה כך, יורדת בעל כרחיה ונכנסת שם בגוף. התורה שנותנת עצה לכל העולם שרואה כן, היא מזהירה לבני העולם ואומרת, ראו כמה מרחם הקב"ה עליכם. מרגלית טובה שהיה לו, דהיינו הנשמה, מכר אותה בחנם שתעבדו בה בעולם הזה.

"וכי ימכר איש", זה הקב"ה. "את בתו", זו היא נשמה הקדושה. "לאמה", להיות אמה משועבדת ביניכם בעולם הזה. בבקשה מכם, שבשעה שיגיע זמנה לצאת מהעולם הזה, "לא תצא כצאת העבדים", לא תצא מטונפת בעוונות, תצא בת חורין ברורה ונקיה, כדי שישמח בה אדונה, וישתבח בה, ויתן לה שכר טוב בצחצחות שבגן עדן... זה ודאי כשתצא הנשמה ברורה ונקיה כראוי (ח"ב, צ"ו ע"ב).

במבט שטחי, נראות דרשות אלה רחוקות - הזוה"ק לוקח פסוקים שנאמרו על דיני אמה עבריה, ודן בענייני נשמות - מהו הקשר בין הדברים? דרשה נוספת הקשורה לענין, נמצאת ברע"מ בפרשת כי תצא (ח"ג, רע"ז ע"א):

"כי ימצא איש נערה וגו'", מצוה זו היא לדון במפתה, חמישים כסף. זה שכתוב, "כי ימצא איש נערה בתולה אשר לא אורשה", אלו הם ישראל, שמצד השכינה הם נקראים בת. "ותפשה ושכב עמה ונמצאו ונתן לאבי הנערה חמישים כסף ולו תהיה לאשה לא יוכל לשלחה כל ימיו". רבנן וכל בעלי הישיבה אמרו, "איש", אלו הם ישראל מצד הקב"ה שנקרא איש, "ותפשה" - בקשר של תפילין, "ותפשה" - בכנפי מצוה. "אשר לא אורשה", היינו בת יחידה שהיא הנשמה, שעל ידי קשר של תפילין וציצית תופשים

ישראל את הנשמה שלהם. "ושכב עמה", היינו בתפילת השכבה, דהיינו בהשכיבנו. "ונתן לאבי הנערה חמישים כסף", היינו כ"ה אותיות שביחוד דשמע, וכ"ה אותיות שביחוד 'ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד'.

...כי ודאי מי שעוסק בהלכה, שלא לשמה, והרויח ההלכה, ודאי בתפישה היא אצלו. ועם כל זה העמידו, לעולם יעסוק אדם בתורה אפילו שלא לשמה, שמתוך שלא לשמה בא לשמה...

גם כאן, יש לברר את הקשר של הפסוקים לדרשות חז"ל.

במבט מעמיק, ניתן ללמוד דוקא מדברי הזוה"ק האלה על היחס הנכון בין הנגלה לנסתר.

ההסתכלות הרגילה של הנגלה היא תגובה למציאות. אדם נפל לבור - מה דינו? כמה משלם המזיק ומתי משלם? מה דינו של המוכר בתו לאמה? מה דינו של אונס נערה בתולה? ועוד שאלות העולות כתגובה למציאות העולם, תגובה למעשים שנעשו ומקרים שקרו.

בהסתכלות שכזו, קשה לראות את היתרון שבדברי התורה על חוקים אחרים. האם חוקי התורה ימנעו מקרי אונס ביתר הצלחה מאשר החוקים המודרניים? האם כשנחזור לחוקי התורה ישלם האונס חמישים כסף ויקח את הנערה לאשה, או שמדין "ובערת הרע מקרבך" נושיב את האנס לשנים ארוכות בכלא? התורה לא באה רק מצד המציאות, מתוך כוונה "לסדר" לנו חיים נוחים יותר. אדרבה, התורה באה מן המבט האלוקי על העולם, ומנהיגה את המציאות על פי ערכים אלוקיים מוחלטים, ומתוך כך צודקת היא יותר ומכוונת להנהגת המציאות לנצח.

כך כותב הרב קוק זצ"ל (אורות הקודש ח"ג, עמ' ג):

המסגרת האנושית צרה היא בעדנו, כל כך גדול הוא רוחנו, עד שאנו דורשים להתפשטותו במלא קומתו מלא כל. המוסר שלנו מתפשט והולך הוא על כל בריה, על כל היש, ומוכרח הוא מפני זה להיות מתגשם על פי האמרה היוצאת מאדון כל עולמים. התורה הישראלית מוכרחת היא להיות מן השמים, ומתפשטת היא על הארץ, בכשרון האומה הפנימי, המותאם לאותו האור השמימי, שכל סעיפיו הולכים הם באותם העקבות של הגשמת המוסר העליון, שלמעלה מכל הגבלה, על מלא כל.

ועוד כתב (שם, עמ' ו):

המקור העצמי של המוסר מוכרח להיות מונח ביסוד מה שהוא טוב לכל, במובן היותר רחב, דהיינו טוב לכל המצוי, ומוכרח על פי

זה להיות מציאות למהלך מעשי ומחשבתי כזה, שתולדותיו מביאות את הטוב לכל, במובנו היותר נרחב. השאלה היא רק איך יתגלה לאדם המוגבל הטוב לכל המצוי, שהוא כל כך נעלם ממנו. ועל זה התשובה מוכרחת לבא, שבעולם תמצא נקודה מאירה, שמפי הגבורה ישמע בה תורה ומצות, והתורה מן השמים צריכה להיות מכוונה לטובת הכל, מראשית עד אחרית.

וכל סדרי המוסר שהם נערכים בכל השדרות, לפי כל המצבים השונים של כל היצורים, של כל היחידים וכל הקיבוצים, הנם באמת שלבים, שיעלה על ידם העולם למדה זו של הקשבת קול ד', שיגלה לו מזיו האורה של נקודת עולמים זו את היסוד המוסרי בכל מילואו, איך לעשות טוב עם הכל, בכל מעשיו ובכל דרכיו.

הנסתר מעניק את המבט העליון על דברי התורה. כך מתייחס הזוה"ק לדין אמה עבריה. אין שואלים רק מה הדין במוכר בתו לאמה, אלא מהיכן נולד דין כזה שאדם מוכר את בתו לאמה, והיא משועבדת לאדם זר? האם גם בעולמות הרוחניים ישנה מציאות של נשמה שלא במקומה, של עולם רוחני שנמצא שלא במקומו?
מתוך הסתכלות כזו, החוקים המעשיים הם תוצאה של הבנת העולם הרוחני הבונה אותם. ואכן הזוה"ק מראה היכן יש מציאות כזו, של דבר הנמצא שלא במקומו.

הדוגמא הראשונה היא בגלגול נשמות והשניה בגלות. שתי דרשות אלה מראות את היסוד הרוחני של דבר שאינו במקומו, שהוא שהוליד את הדינים המעשיים של מכירת אמה עבריה.

הדרשה השלישית של הזוה"ק שופכת אור על שתי הדרשות הראשונות ומבארת את עומקו של הענין.

כולנו נמצאים שלא במקומו. מקומה של הנשמה הוא למעלה, בעולמות הרוחניים, והיא יורדת - בעל כרחה - לעולם נמוך יותר. בריאת העולם היא צורה של אידיאל אלוקי עליון, היורד אל עולם נמוך. מציאות זו יוצרת שבירה, קלקולים ובעיות. כאן מגיע תפקידו של האדם: להחזיר את הנשמה למקומה העליון כשהיא נקיה וברורה. מתוך הירידה אל העולם התחתון צריך האדם לעלות חזרה אל העולם העליון בלי להתלכך ולהתקלקל.

יסוד זה מתבטא בלוחות הברית. הלוחות הראשונים - מעשה אלוקים המה - נשברו. האידיאל האלוקי הגיע אל העולם הזה ונשבר. הלוחות השניים הם מלמטה, אך הם עולים למעלה לאותו מקום ולאותה דרגה של הלוחות הראשונים. חז"ל דרשו (זוה"ק ח"ג רע"ו ע"א), שהאומר שהלוחות השניים הם בדרגה פחותה הרי הוא מוציא שם רע, שכן כתוב (שמות ל"ד, א'): 'וְכָתַבְתִּי עַל הַלְּחֹת אֵת הַדְּבָרִים אֲשֶׁר הָיוּ עַל הַלְּחֹת הָרִאשֹׁנִים אֲשֶׁר שִׁבַּרְתָּ'. מקורו של דין

אמה עבריה, הנמכרת על ידי אביה ומשועבדת לאדם זר, הוא במציאותה של הנשמה היורדת לעולם הזה ומשועבדת לגוף. הקב"ה מבקש מאתנו, שנמלא את תפקידנו ונשיב את הנשמה למקורה נקיה וברה כשם שיצאה משם.

עיקרון זה יבהיר גם את דברי הזוה"ק לגבי אונס ומפתה. הדרך הרגילה והנאותה על פי תורה לשאת אשה היא על ידי קידושין, שלאחריהם באים הנישואין והחיים המשותפים בין האיש לאשה. בדין אונס אנו נפגשים עם דרך הפוכה. ה"קשר" מתחיל עם "החיים המשותפים", והאונס מביא לכך ש"לו תהיה לאשה לא יוכל שלחה כל ימיו".

יש מצבים במציאות החיים המורכבת, שבהם לא ניתן לקיים את הקשר בין האיש והאשה כסדרו, ויש צורך לכפות על המציאות את עובדת היות האיש והאשה נשואים. ליצור את הקשר מלמטה, "דרך הגלגלים". דוגמא לכך ניתן לראות במקרה המובא בשו"ת "יביע אומר" (ח"ג אבן העזר, סי' ח"ח):

מתוך טענות האשה: בהיותי בגיל שתים עשרה שנה בערך ביקש אבי לתת אותי לאשה לבן אחיו משה יצחק (הנ"ל). כשנודע לי על כך ברחתי מבית אבי וגרתי אצל אחי משה הדר בעיר אחרת בתימן, שם שהיתי כשנתיים ימים. לאחר מכן הוזמנתי אני ואחי אל חתונת אחינו הצעיר. לאחר בואי אל החתונה, ובעוד שהחתן והכלה עומדים תחת החופה, הכריחוני אבי ואחי על ידי איומים להכנס לחופה עם משה יצחק למרות רצוני, ובהיות שטענתי אז שיש לי וסת, ולא טבלתי לחופה, לא נמסרו הקידושין לידי, אולם אבי קיבל את הקידושין. לאחר החופה גרנו כשבועיים ימים אצל אבי, וחיינו חיי אישות רק פעם אחת, אולם הואיל ובזמן הקצר הזה הספיק בעלי להפלות את מכותי, והתנהג עמי באכזריות וקשיחות לב, נמאס בעיני...

ובהמשך (שם סי' כ' ס"ק כ"ד):

מכל מקום נראה דשאני הכא שבערי תימן היה מנהג נפוץ לקדש את בנותיהם בגיל צעיר למדי (וע' תוס' קידושין מ"א), ורובם אינם חוששים כל כך להסכמת ורצון הבת, ואפילו אם לא תרצה להנשא אל האיש שבחרו לה הוריה, חזון נפרץ הוא להכריחה להנשא בעל כרחא ואפילו בכח גדול וביד חזקה. וכמו שנוכחנו בזה בכמה עובדות שבאו בבית דיננו.

לו היה אדם שרוצה לשאת את הבת לאשה, ואף היא היתה חפצה בו, אין לו דרך לשאתה לאשה בניגוד לרצון אביה. הדרך היחידה העומדת בפניהם היא "דרך הגלגלים" - יכול אותו אדם לאונסה, ואז חייב הוא לשאתה לאשה. זהו קשר שמתחיל מ"חיים משותפים", ולא מקידושין ככל קשר רגיל. זו דוגמא לכך שיש מצבים במציאות המורכבת, שבהם אין דרך לפעול על פי הסדר הרגיל והראוי בדרך כלל. יש מצבים מיוחדים שבהם יש שינוי מן הסדר והמציאות כופה את הנישואין.

דוגמא נוספת בענין זה עולה מדברי הגר"א (ביאור הגר"א לשו"ע אה"ע סי' ל"ג ס"ק ה').

הגר"א מתייחס לדברי הגמרא, הדנה האם "ביאה נישואין עושה או אירוסין עושה" (קידושין י' ע"א). בתוך דבריו מעלה הגר"א אפשרות⁶ שישנם שני "מסלולי נישואין". האחד, על פי הסדר - תחילתו באירוסין, המשכו בכניסתה לביתו ויחוד עימה - וכך היא נעשית אשתו לכל דבר. המסלול השני "מתחיל מהסוף", שכן המקדש בביאה "מדלג" על שלב האירוסין, ומתחיל ישר בנישואין. ניתן ללכת בדרך המסודרת, בקניין אירוסין, וממנו לרדת אל חיי המעשה המתבטאים בנישואין. אולם, ניתן גם "לכפות" את הנישואין על המציאות, ולא לצעוד על פי הסדר הקבוע מראש - וגם במקרה כזה הנישואין תופסים. זוהי דוגמא נוספת לכך שניתן להתחיל מהצד המעשי, ולכלול בכך את הצד הרוחני, הקודם לו מבחינה עקרונית, בלא לעשותו בפועל.

הסדר האידיאלי של העולם הוא שמתוך העולם הרוחני אנו מגיעים אל העולם המעשי. הזוה"ק לומד, שפעמים שהדברים הולכים בסדר הפוך - העולם המעשי מניע את העולם הרוחני.

בדרך כלל, אדם מקבל עליו עול מלכות שמים תחילה, ואחר כך עול מצוות. "שמע ישראל ה' אלוקינו ה' אחד" בא לפני "וקשרתם לאות על ידיך". החידוש הוא שגם כשאדם מתחיל מלמטה, מהנחת התפילין, הוא דבק בשכינה. גם כשאינו מתחיל מהבנה עמוקה של יחוד ה', עצם המעשה של הנחת התפילין ולבישת הציצית מוביל תהליך רוחני של יחוד עם השכינה.

כאשר יסוד רוחני זה מופיע למעשה, ביטויו הוא בדין אונס ומפתה, אך הזוה"ק מביט על התורה מלמעלה - לא שואל מהו דינו של אונס, אלא מהיכן נולד דין זה? כיצד יתכן שמעשה של האדם ישפיע כלפי מעלה על העולם הרוחני? לשאלה זו מתייחס הזוה"ק.

זהו גם העומק של המשך דברי הזוה"ק, לגבי העוסק בתורה שלא לשמה.

⁶ אמנם בהמשך דוחה הגר"א אפשרות זו, מסיבה אחרת, אך העיקרון העולה מדבריו אינו נדחה.

כאשר אדם לומד הלכה ודן במשא ומתן של תורה ללא הבנת העומק הרוחני שבענין, וזוכה לכוון שתהיה הלכה כמותו, הרי הוא כופה על העולם הרוחני ללכת בעקבות לימודו ופסיקתו. הדרך האידיאלית היא מהפנים אל החוץ, מהנסתר אל הנגלה, ובכל זאת גם כאשר מתחילים הפוך, "מבחוץ", הרי שניתן להגיע פנימה. מתוך שלא לשמה מגיע הלימוד לשמה - לשם התורה ועניינה הפנימי.

מדברי הזוה"ק אנו למדים על היחס שבין הנגלה ובין הנסתר, בין תגובה למציאות ובין הבנת העולמות הרוחניים הבונים את עולמנו המעשי ואת חוקי התורה המעשיים.

השיעורים הקשורים לכלל זה:

קידושין	קידושין במשכון	עמוד 264
	פתיחה לסדר נזיקין	עמוד 290
בבא קמא	תולדותיהם של אבות נזיקין	עמוד 308
בבא מציעא	"בעליו עמו לא ישלם"	עמוד 436
בבא בתרא	פריעת חוב בתוך הזמן	עמוד 484
בבא בתרא	"ומשה כותב בדמע"	עמוד 499